

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

Терехова Лариса Володимирівна

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ
ПРАЦІ

ІЗ.00.01 – теорія та історія педагогіки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1993

АВ 28.400

Робота виконана в Інституті педагогіки
Академії педагогічних наук України

Науковий керівник -

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Оржеховська В.М.

Офіційні опоненти :

Дійсний член АПН
України,
доктор психологічних наук,
професор
Моляко В.О.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00810737 (Q)

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Тименко М.П.

Провідна установа -

Дрогобицький державний
педагогічний інститут

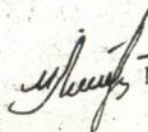
Захист відбудеться 10 грудня 1993 р. о 15.00 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д ІІЗ.І5.01 в Інституті
педагогіки АПН України /252001, м.Київ - І, вул.Трьохсвятитель-
ська, 8/

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту
педагогіки АПН України

Автореферат розісланий 5 листопада 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

 М.П. Легкий

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність дослідження. В умовах національного й культурного відродження України зростає роль людського фактора у всіх сферах матеріального виробництва, підвищується значимість інтелектуальної, вольової, моральної підготовки молоді до життя. Особливої уваги потребує формування соціальної відповідальності особистості, оскільки у країні відбувається процес подальшого спаду виробництва, зниження персональної відповідальності у виробничих колективах; змінюються ціннісні орієнтири особистості, набувають масштаби різні форми прояву протиправної поведінки серед неповнолітніх. Проблема соціальної відповідальності набуває особливої актуальності в умовах сучасного рівня соціального, наукового, технічного розвитку суспільства, коли значне місце посідає формування в особистості як суб'єкти ринкових відносин почуття відповідальності, уміння надавати допомогу іншим людям, не розраховуючи на будь-яку винагороду.

Досвід розвинених зарубіжних країн свідчить про можливість формування високого рівня соціальної відповідальності особистості: люди за власною ініціативою беруть активну участь у громадських демократичних рухах за збереження миру, на захист природи, оточуючого світу, прав жінок, студентства тощо.

Нарівні з іншими соціальними інститутами у нашій країні завдання формування соціальної відповідальності особистості покликана вирішувати сучасна школа. Надії на майбутнє, на прискорення демократичних перетворень суспільство пов'язує з утворенням національної школи України, в якій головним принципом діяльності має стати гуманність виховання. Про це свідчать основні положення "Концепції середньої загальноосвітньої школи України." А поки навіть педагоги визначають, що у сучасній школі є майже повсюдною поблажливість до невисокого рівня моральності, проявляється безпорадність перед поширенням негативних відхилень у поведінці школярів. Виявлення подібних негативних тенденцій певним чином пов'язане з тим, що

школа послабила роботу по формуванню у школярів поваги до праці. Відійшов на другий план і головний принцип трудового виховання – збереження етичних основ праці, її усвідомленості, необхідності та особистої зацікавленості учня в результатах власної трудової діяльності. Вважаємо, що в сучасних умовах економічної перебудови, ринкових деформацій стає особливо важливим прищеплення учням навичок соціально цінної праці на користь колективу класу, школи, людей, що потребують допомоги. Саме у процесі суспільно корисної трудової діяльності учень навчається відповідати перед однолітками за результати своєї роботи, досягнення певної трудової мети. Виховання соціальної відповідальності особистості, на наш погляд, важливо здійснювати у підлітковому віці, оскільки в цей період розвитку особистості людини закладається та ієрархується система її переконань, особистість набуває стійкості, моральні і волевовольні якості починають визначати життєві цілі, вибір професії. Тобто, соціально цінна трудова діяльність починає виступати для підлітка визначальним фактором ствердження себе як відповідального члена суспільства. Підлітки пізнають суспільну цінність своїх обов'язків, виконання яких, як правило, є посиленням для них, знаходиться у зоні їхніх можливостей. Невиконання учнями трудових доручень, на нашу думку, пов'язане з негативним ставленням, з недостатнім бажанням підлітків докладати зусиль, спрямованих на виконання обов'язків, а, значить, з відсутністю соціальної відповідальності як якості особистості.

Проблема формування відповідальності особистості була об'єктом цільної уваги філософів, психологів, педагогів, і протягом ряду років посідала чільне місце у їх наукових дослідженнях.

У працях, що розкривають різні аспекти проблеми, а саме: філософський /О.П.Черменіна, Л.Г.Смирнов, О.Л.Слободський, Н.Головко, Б.С.Яковлев/, психологічний /Д.І.Фельдштейн, І.Ф.Івашенко, Л.С.Славіна, О.І.Жаворонко, Л.Б.Ітельсон, К.Муздибаєв, В.К.Висоцький та ін./, педагогічний /О.І.Борисова,

С.Б.Слканов, Л.П.Кичатинов, Ю.П.Сокольников, В.Д.Хруш та ін./,
 — вироблено науково обгрунтоване розуміння сутності, структури, провідних умов формування відповідальності особистості.

Разом з тим, не зважаючи на безумовні успіхи в розробці цієї фундаментальної проблеми, педагогічний аспект формування соціальної відповідальності підлітків у перехідний період становлення якісно нових соціально-економічних відносин досліджено недостатньо. Наукового вирішення потребує, зокрема, проблема динаміки формування соціальної відповідальності молодших і старших підлітків.

Крім того, проблема формування соціальної відповідальності підлітків має складатися з пошуку умов оптимізації "переводу" знань про громадянську цінність обов'язків у мотиви відповідальної поведінки. Найбільш актуальним у руслі цієї проблеми є вивчення умов, за яких соціально цінні обов'язки підлітків перед колективом однолітків, батьками, педагогами стають для них особистісно значимими при позитивному ставленні навіть до нецікавої, але соціально цінної трудової діяльності. Формальне сприйняття підлітком соціально значимої діяльності не сприяє розвитку соціальної відповідальності.

Враховуючи протиріч, що склалися між вимогами суспільства до соціальної відповідальності особистості і станом педагогічної практики формування відповідальності учнів шляхом залучення їх до різноманітних видів суспільно корисної праці, визначило вибір теми дисертаційного дослідження: "Формування соціальної відповідальності підлітків у процесі суспільно корисної праці."

Об'єктом дослідження є психолого-педагогічні закономірності формування соціальної відповідальності особистості підлітка.

Предметом дослідження — психолого-педагогічні умови становлення соціальної відповідальності молодших і старших підлітків у процесі суспільно корисної праці.

Мета дослідження полягала в розробці, теоретичному обгрунтуванні та експериментальній перевірці комплексу психолого-

педагогічних впливів, що сприяють розвиткові соціальної відповідальності у підлітків в ході виконання соціально цінної трудової діяльності.

Сформульована мета визначила вибір гіпотези дослідження: особистісна значимість певного виду суспільно корисної трудової діяльності сприяє переходу знань підлітка про її соціальну цінність у мотиви поведінки учня. Психолого-педагогічними умовами виникнення й розвитку особистісної значимості є: можливість для підлітка реалізувати в процесі виконання соціально цінної праці свої актуальні потреби в спілкуванні і ствердженні себе як рівноправного члена колективу у колі референтних однолітків, і особливого значення у старшому підлітковому віці набувають усвідомлення громадської користі вимовуваної діяльності, організація спільної діяльності учнів за принципом відповідальної залежності.

Поставлена мета і висунута гіпотеза зумовили такі завдання дослідження:

- здійснити аналіз теорії і педагогічної практики з проблеми формування соціальної відповідальності підлітків;
- теоретично визначити комплекс психолого-педагогічних умов розвитку відповідального ставлення молодших і старших підлітків до своїх соціально цінних обов'язків;
- теоретично та експериментально довести адекватність визначених психолого-педагогічних умов розвиткові соціальної відповідальності молодших і старших підлітків у процесі суспільно корисної діяльності;
- визначити й експериментально апробувати шляхи вдосконалення психолого-педагогічного впливу на процес формування соціальної відповідальності молодших і старших підлітків;
- визначити та апробувати у практиці роботи шкіл систему психолого-педагогічних прийомів формування соціальної відповідальності молодших і старших підлітків;
- розробити методичні рекомендації по формуванню соціальної відповідальності учнів молодшого і старшого підліткового віку у процесі суспільно корисної праці та впровадити їх у практику роботи загальноосвітніх шкіл.

Методологічною основою дослідження є філософське вчення

про сутність особистості людини як суб'єкта суспільних відносин. У своїй роботі ми спиралися на теорію оптимізації педагогічного процесу, теорію діяльності, концепцію А.С.Макаренка про організацію учнівського колективу на засадах взаємної відповідальності та взаємної залежності; положення вітчизняної психологічної науки про основні закономірності й механізми становлення особистості на основі принципів гуманізму, демократії та загальнолюдських цінностей; про провідну роль у цьому процесі діяльності певного індивіда як активного суб'єкта.

Для вирішення поставлених завдань, перевірки гіпотези і на основі методології дослідження були використані такі взаємодоповнюючі методи:

- теоретичний аналіз філософсько-соціальної, психолого-педагогічної, юридичної літератури з проблеми формування соціальної відповідальності особистості;
- вивчення і аналіз архівних, статистичних, дисертаційних та методичних матеріалів;
- вивчення масової практики та передового досвіду;
- теоретичний аналіз набутків народної педагогіки;
- педагогічний експеримент, опитування, педагогічні спостереження, комплекс соціометричних методів, аналіз результатів практичної діяльності учнів;
- якісний та кількісний аналіз результатів дослідження з використанням елементів математичної статистики;
- створення педагогічних ситуацій з метою вивчення та формування соціальної відповідальності молодших та старших підлітків.

Основним методом дослідження був природний психолого-педагогічний експеримент, який включав констатуючу, формуючу й контрольну частини. В експерименті взяли участь загальною кількістю понад 600 учнів молодшого і старшого підліткового віку. Групу більш поглибленого дослідження склали 170 учнів IV - VIII класів СШ № 142 м.Києва з відносно рівними можливостями виконання соціально цінних громадських завдань. Було виявлено рі-

вні ступені сформованості соціальної відповідальності у молодших і старших підлітків в процесі суспільно корисної праці, а також ступінь готовності педагогів до діяльності по формуванню в учнів соціальної відповідальності.

Конкретні психолого-педагогічні дослідження проводилися у три етапи: I - підготовчий /1979 - 1981 р.р./, II - основний /1982 - 1985 р.р./, III - перевірний /1987 - 1991 р.р./.

На першому етапі широко вивчалися теоретичні основи з проблеми дослідження. На цьому етапі дослідницької роботи було розроблено програму й методику дослідження. Проводилися дослідження констатувачого й дослідно-пошукового характеру, готувалися матеріали для проведення формуючого експерименту.

На другому етапі проводилася констатувача дослідно-експериментальна перевірка гіпотези дослідження. На основі діагностичних матеріалів піддавалася перевірці методика формування соціальної відповідальності підлітків у процесі суспільно цінної трудової діяльності. Визначалися психолого-педагогічні умови ефективної організації соціально цінної праці учнів, визначалися групи підлітків за ступенем сформованості досліджуваної якості. Паралельно проводилася корекція методики й обробка отриманих даних.

На третьому етапі реалізовувалася програма формуючого експерименту на основі оптимальних та узагальнених даних, оформлялися результати дослідження, розроблялися методичні рекомендації. Здійснювалося впровадження підтвердженої гіпотези дослідження, методики у діяльність СШ № 142 м.Кієва, СШ № 5 м.Макиївки та ряду загальноосвітніх шкіл м.Бердянська.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретично-експериментальному обґрунтуванні визначених критеріїв, показників прояву соціальної відповідальності у молодших і старших підлітків в процесі суспільно корисної трудової діяльності. Виявлено неоднорідність структурних компонентів соціальної відповідальності у молодших і старших підлітків, динаміку формування соціальної відповідальності учнів, їх якісної самооцінки: прогностичної і реальної, по кінцевому результату.

Теоретична значимість роботи полягає в визначенні відмінностей у структурних, змістовних і динамічних характеристиках соці-

альної відповідальності підлітків у процесі суспільно корисної праці, уточненні уявлень про особливості формування особистості учнів-підлітків в умовах різної за характером і змістом організації суспільно корисної трудової діяльності. У роботі розглянуто потенційні можливості трудової діяльності для успішного формування соціальної відповідальності підлітків.

Практична значимість дослідження полягає в розробці методичних рекомендацій для вчителів трудового навчання, вихователів, класних керівників по впровадженню у практику роботи загальноосвітніх шкіл комплексу психолого-педагогічних впливів на підлітків у процесі суспільно корисної праці. Підготовлені нами методичні рекомендації затверджені Міністерством освіти України. Зазначені методичні рекомендації можуть використовуватися на курсах підвищення кваліфікації педагогів, у педагогічних ВУЗах при розробці та викладанні спецкурсу з проблем морального виховання учнів.

Основні положення, що виносяться на захист:

1. Суспільно корисна діяльність, що забезпечує взаємодопомогу, взаємний контроль і взаємні оцінки підлітків, визначає успішне формування соціальної відповідальності підлітків як якості особистості.

2. У формуванні соціальної відповідальності підлітків в процесі суспільно корисної праці виявлено вікові особливості, що характеризуються неоднаковим співвідношенням її компонентів.

3. Психолого-педагогічними умовами формування соціальної відповідальності у підлітків виступають:

- усвідомлення й розуміння суспільно цінної мети як особистісно значимої;

- внутрішні мотиви суспільно корисної діяльності: потреба реалізувати себе у суспільно значимій діяльності, ствердити себе в колективі однолітків, впевненість у собі, основана на об'єктивній, критичній самооцінці.

Вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічною обґрунтованістю вихідних позицій, застосуванням методів

дослідженні, адекватних предмету та завданням вивчення проблеми, підтверджується кількісними даними та якісним аналізом значного обсягу теоретичного та емпіричного матеріалу, результатами дослідно-експериментальної роботи у школах.

Апробація роботи. Результати дослідження доповідалися на республіканських і київських міських семінарах з трудового навчання, виховання школярів і організації їх суспільно корисної праці у 1981, 1983, 1985, 1986, 1989 і 1990 роках. Матеріали дисертаційного дослідження увійшли до змісту лекцій дисертанта з організації суспільно корисної праці і профорієнтації учнів підліткового віку для слухачів курсів підвищення кваліфікації учителів трудового навчання при Київському міському та керівних кадрів при Центральному інститутах удосконалення вчителів.

Публікації. Основний зміст і конкретні результати дослідження відбито у 10 наукових і методичних публікаціях загальним обсягом понад 12 д.а.

Структура і обсяг роботи визначені метою та завданнями дослідження, складаються з вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури, що має 193 назви. У роботі міститься 12 таблиць, 7 додатків. Загальний обсяг дисертації - 125 сторінок друкарського тексту.

Структура та основний зміст роботи

У вступі розкривається актуальність дослідження, наукова новизна, теоретичне й практичне значення дослідження, формуються його об'єкт, предмет, мета, завдання й гіпотеза.

У першому розділі "Формування соціальної відповідальності особистості у праці як психолого-педагогічна проблема" розкриваються теоретико-методологічні передумови даного дослідження, здійснюється аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури, присвяченої вивченню ключових моментів проблеми: структури відповідальності, шляхів і механізмів її формування.

Проблема сутності соціальної відповідальності піднімалася й вирішувалася у першу чергу в філософській літературі. Соціальна відповідальність розглядалася спеціалістами як моральна категорія

і як здібність особистості обирати певну лінію поведінки, враховуючи соціальну значимість своїх дій, їх ближні й віддалені цілі. Вибір, як правило, супроводжується станом емоційного переживання особистістю свого обов'язку і своїх зобов'язань /М.Головко, О.Л. Слободський, Л.Г.Смирнов, О.П.Черменіна, Б.С.Яковлев/. Згідно з таким поглядом, у структурі мотивів особистості представлені як суспільні, так і індивідуальні потреби. При цьому суспільні вважаються провідними, саме вони визначають шлях формування індивіда, і лише при дисгармонійному розвитку людини можуть бути сприйнятими нею як зовнішні і не виконувати ролі спонукання відповідальної поведінки особистості.

У вітчизняній педагогіці та психології дослідниками проблеми формування відповідальності встановлено, що відповідальність як якість особистості інтенсивно формується у дітей шкільного віку /С.Б.Єлканов, Л.П.Кичатинов, Ю.П.Сокольников, В.В.Богословський, О.І.Жаворонко, О.Л.Шнірман та ін./.

Рядом дослідників здійснено досить успішну спробу у вивченні проблеми формування відповідальності школярів в процесі трудової діяльності /Д.І.Фельдштейн, І.Ф.Іващенко, М.В.Савчин, Ю.П.Сокольников/. Другі автори вказують на необхідність оптимальної організації суспільно корисної діяльності школярів як провідної у підлітковому віці /Д.І.Фельдштейн, О.І.Жаворонко/, на доцільність взаємозв'язку учбової та громадської діяльності /А.М.Колесова, І.Є.Шуркова/, підкреслюють значимість контролю й безумовного пред'явлення вимог адекватної форми /К.Ауздибаев, С.Б.Єлканов/, усвідомлення особистістю суспільної цінності своїх обов'язків /З.Н.Борисова, Ю.П.Сокольников, Л.П.Кичатинов та ін./. Однак вплив зовнішніх умов опосередковується ставленням особистості до того чи іншого впливу, що не було предметом спеціального дослідження, хоч опосередковане згадування про це в літературі є.

Вивчення педагогічних та психологічних досліджень показало також, що при єдності методологічних підходів педагогів та психологів до оцінки умов розвитку певної поведінки особистості наявні розходження у трактуванні провідних психолого-педагогічних утворень, що забезпечують соціально відповідальну поведінку особистості. Одні дослідники підкреслюють необхідність оволодін-

ня особистістю поняттями про обов'язкове, інші - позитивне ставлення особистості до норм поведінки, треті - зовнішню організацію поведінки вихованців.

Наше дослідження було спрямоване на з'ясування ролі актуальних потреб підлітка як фактора формування соціальної відповідальності, під якою ми розуміємо складне особистісне утворення, що визначає соціальну зрілість підлітків і виявляється у здібності якісно і своєчасно виконувати суспільно цінну й свідомо прийняту на себе діяльність, а також готовність відповідати за будь-які результати.

Для визначення критеріїв і показників соціальної відповідальності підлітків ми використовували роботи Л.І.Божович, І.Ф. Івашенка, Д.І.Фельдштейна, К.Муздибаєва, Ю.П.Сокольникова, В.В.Богословського, Л.П.Кичатинова, О.Л.Шнірмана. Нами виявлено такі критерії: усвідомлення необхідності виконувати роботу відповідно до вимог; впевненість у своїх потенційних можливостях; основане на об'єктивній самооцінці почуття власної гідності, готовність відповідати за будь-які отримані результати; добровільно приймати завдання незалежно від його суспільної значимості; обирати раціональні шляхи, форми, засоби з метою якісного виконання роботи. За основні показники соціальної відповідальності ми прийняли позитивний емоційний настрій учнів у процесі трудової діяльності, бажання виконувати роботи будь-якої суспільної значимості, творче ставлення до праці, кількість витраченого часу на виконання завдання, відсутність відволікань у процесі праці.

Отримані нами результати дослідження дали підставу передбачити, що в практиці суспільно корисної праці соціальна відповідальність підлітків формується як стійка якість особистості, а структурні компоненти соціальної відповідальності, згідно вікової категорії, мають тенденцію до змінення їх співвідношення і з часом, а саме - у старшому підлітковому віці - соціальна відповідальність набуває форми саморегуляції особистості. Перевірці цих вихідних позицій присвячений другий розділ дисертаційного дослідження.

У другому розділі "Особливості розвитку соціальної відповідальності учнів ІУ - УІІ класів у суспільно корисній праці" ви-

кладені й проаналізовані результати процесу формування відповідальності молодших і старших підлітків у процесі суспільно корисної праці, характеризується вікова динаміка структури даної якості в учнів ІУ – УІІ класів, а також роль видозміни форм організації трудової діяльності школярів від молодшого до старшого підліткового віку у процесі формування їх соціальної відповідальності.

Отриманий нами експериментальний матеріал дозволив констатувати, що молодші підлітки були з високою виконавською дисципліною у процесі праці різноманітної суспільної значимості. Їхні трудові результати значною мірою визначалися загальним позитивним емоційним станом та загальною зацікавленістю новим для них видом і процесом діяльності. На основі цього проявлялася особиста готовність молодшого підлітка відповідати за отримані ним результати діяльності в першу чергу перед вчителем.

У старшому підлітковому віці в структурі соціальної відповідальності на перший план, на відміну від молодших підлітків, виступав інтелектуальний компонент – усвідомлення своїх потенційних можливостей виконати роботу адекватно суспільним вимогам. Вони виявляли здатність по передбачення майбутнього результату своєї діяльності, що ми пов'язували з почуттям власної гідності у старших підлітків. Так, якщо 79,9% молодших підлітків, за нашими даними, виявляли готовність виконати будь-яку роботу, то таких серед старших налічувалося тільки 51,0%. Разом з тим значно /до 87,0%/ збільшується кількість старших підлітків, що прагнуть до відповідального виконання завдань, які мають, з точки зору учнів, високу соціальну значимість. В залежності від цього змінюється характер трудового процесу старших підлітків, починає виникати необхідність у процесуальному самоконтролі. Зазнає зміни і мотивація трудової діяльності старшого підлітка: на перший план виступає почуття власної гідності і готовність учня відповідати перед колективом однолітків.

У формуванні відповідального ставлення підлітків до соціально цінної трудової діяльності нами було виділено групи з різним ступенем його вираженості: стійкий прояв відповідального ставлення, ситуативний прояв відповідального ставлення і відсутність

відповідального ставлення./див. табл. I/.

Таблиця I

Розподілення учнів за ступенем прояву відповідального ставлення до соціально цінних трудових завдань /у %/

Клас	Групи із стійким відповідальним ставленням до соціально цінних трудових завдань	Групи з ситуативним відповідальним ставленням до соціально цінних трудових завдань	Групи, що не проявляли відповідального ставлення до соціально цінних трудових завдань
IУ	34,3	61,2	4,5
У	34,7	60,7	4,6
УІ	36,8	60,6	2,6
УІІ	21,8	69,0	9,2
УІІІ	35,1	61,2	3,7

З таблиці I видно, наскільки складний, нерівнозначний характер має динаміка відповідального ставлення до соціально цінної праці у підлітковому віці. Молодші підлітки орієнтувалися на вимоги вчителя і хотіли задовольнити ці вимоги. Таких учнів, за таблицею I, понад третину від загальної кількості досліджуваних. В міру формування трудових навичок результати праці молодших підлітків якісно зростали і досягли найвищого показника у УІ класі - 36,8%. За рахунок цього зросла кількість учнів з проявом відповідального ставлення до результатів своєї суспільно цінної діяльності. Проте, за нашими даними, у УІІ класі спостерігається деяке зниження ступеня відповідального ставлення підлітків до суспільно цінної праці. Так, якщо в УІ класі кількість учнів першої групи складала понад третину /36,8%/ від загального числа, то вже у УІІ - близько однієї п'ятої /21,8%/. Це примусило нас при визначенні критеріїв соціальної відповідальності включити такі особистісні механізми, як нові прояви, що з'являються на кінець підліткового віку. Змінилися система провідних потреб особистості старшого підлітка, тому поступово знижувалася орієнтація школярів на оцінки вчителів і зростала для них значимість оцінки з боку однолітків, висувалися вимоги до самого характеру соціально цінної праці, до її форм. У зв'язку з цим високі показники спостерігалися лише в тій діяльності, де старші підлітки мали можливість ствердити себе в колі однолітків, проявити самостійність.

Отже, на основі отриманих нами даних можна зробити висновок: соціальна відповідальність як особистісна якість в учнів ІУ – УІІ класів у процесі свого формування зазнає характерних змін, які в першу чергу стосуються її побудови з необхідних-мотиваційних компонентів, що надають суспільній діяльності учня особистісний смисл.

У третьому розділі "Експериментальне формування соціальної відповідальності в учнів ІУ – УІІ класів" викладено принципи побудови формуючого експерименту, розкривається методика його проведення, аналізуються емпіричні дані, інтерпретуються отримані результати. Трудова діяльність підлітків в учнівському колективі моделювалася за трудовими взаєминами у дорослому виробничому колективі при виконанні спільної роботи: з одного боку – взаємний контроль і взаємні санкції між членами колективу, а з другого – розвиток взаємодопомоги, взаємовиручки, товариське спілкування, доброзичливе ставлення між учнями.

З метою вирішення емпіричних дослідницьких завдань у системі психолого-педагогічних умов нами вводилося змагання, організовувався прийом роботи комісією, до якої входили учні, і власна оцінка результатів своєї роботи в умовах повної довіри /зняття зовнішнього контролю/. У спільній діяльності, організованій за принципом відповідальної залежності, зростає референтність колективу для підлітків і їх сприйнятливність до думок однолітків.

Для перевірки положень в експериментальних класах ми реалізували колективну форму організації суспільно цінної трудової діяльності. У контрольних класах навчання здійснювалося традиційним способом. Важливою умовою для успішного формування соціальної відповідальності підлітків було забезпечення замовлень високої суспільної значимості.

Якісний аналіз результатів, отриманий за підсумками формуючого експерименту, показав, що підлітки проявляли відповідальне ставлення до різних видів суспільно корисної праці поза залежність від ступеня її соціальної значимості. Це підтверджує нашу гіпотезу про успішність формування соціальної відповідальності підлітків за умови, що забезпечують реалізацію провідних потреб дітей даного віку у спілкуванні з однолітками, в самоствердженні серед референтних підлітків, у задоволенні почуття

дорослості. Порівняння результатів формування соціальної відповідальності у процесі суспільно цінної трудової діяльності в експериментальній і контрольній групах свідчить про досягнення та позитивні результати в експериментальній школі. В експериментальних класах збільшувалася продуктивність праці, не відзначалося відволікань від роботи, скоротився час, що витрачався на необхідну трудову операцію.

Таким чином, отримані нами в третьому розділі дисертаційного дослідження кількісні та якісні дані свідчать про необхідність створення специфічних умов формування соціальної відповідальності підлітків у суспільно корисній праці, які передбачають різні форми соціально цінної праці як аналога колективної діяльності трудового колективу дорослих на виробництві.

У висновках дисертації узагальнюються основні теоретичні положення, формулюються висновки і намічаються перспективи подальшого вивчення проблеми.

В цілому результати теоретичного й експериментального дослідження дозволили сформулювати такі висновки:

1. Соціальна відповідальність, являючи собою форму внутрішньої саморегуляції поведінки згідно з вимогами суспільства, у підлітковому віці формується як риса особистості, поступово набуваючи стійкого характеру від молодшого до старшого підліткового віку. Почуття соціальної відповідальності своє об'єктивне вираження знаходить в критичній оцінці результатів власної праці на користь інших, у готовності переборювати труднощі, що ґрунтується на чутті впевненості у своїх трудових можливостях та готовності підлітка до реалізації своїх потенційних можливостей у ході самої діяльності. Показником такої готовності учня виступає відповідність об'єктивно отриманих ним трудових результатів виробленим колективом класу критеріям.

2. Позитивне ставлення підлітків до суспільно корисної діяльності сприяє розвитку соціальної відповідальності лише у тих випадках, коли воно виявляється у формах, що підтверджують певне положення, соціальний статус підлітка в групі, задовольняє його потреби у самоствердженні /почуття власної гідності, самоповага, готовність відповідати за свої вчинки/ серед референтних однолітків.

3. З переходом від молодшого до старшого підліткового віку змінюються чинники прояву соціальної відповідальності. Це викликано формуванням у старших підлітків нових потреб, пов'язаних з провідною віковою потребою особистості у самовизначенні. У старшому підлітковому віці суспільно корисна трудова діяльність дає можливість задовольняти свої потреби у соціальній активності. Зростає самостійність в оцінкових судженнях, впевненість у своїх потенційних можливостях, очікуваному результаті. Саме тому у старшому підлітковому віці особливого значення набуває суспільно корисна праця для формування соціальної відповідальності як риси характеру.

4. Залежно від характеру прояву відповідального ставлення до трудових доручень можна виділити групи підлітків із стійким відповідальним ставленням, ситуативним проявом відповідального ставлення до соціально цінної праці і з відсутністю відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності, кожна з яких має неоднакову структуру її компонентів. З переходом від молодшого до старшого підліткового віку змінюються мотиви прояву соціальної відповідальності. Це викликано формуванням у старших підлітків нових потреб, пов'язаних з провідною віковою потребою особистості підлітка у самовизначенні.

5. З метою керування процесом формування соціальної відповідальності у підлітків як риси характеру необхідно створювати певні психолого-педагогічні умови ефективного впливу суспільно корисної праці на позитивні емоційні стани учнів. З віком може зростати соціальна цінність праці підлітків, яку вони усвідомлюють як особистісно значиму.

Важливими психолого-педагогічними умовами формування соціальної відповідальності підлітків є організація колективних форм праці, у яких реалізуються актуальні потреби учнів IV - VІІІ класів: ствердження себе у колективі референтних однолітків, впевненість у своїх можливостях і почуття власної гідності, що ґрунтовані на об'єктивній, критичній самооцінці. Крім того, колективні форми суспільно корисної праці, що передба-

чають взаємну оцінку, взаємну відповідальність, взаємну виручку, сприяють формуванню у підлітків усвідомлення своїх успіхів у практичній діяльності й уміння критично оцінювати її результати на фоні досягнутих колективних здобутків.

Проведене нами дослідження підтверджує необхідність створення системи суспільно корисної праці в загальноосвітній школі, введення групових і бригадних форм організації трудової діяльності, забезпечення зацікавленості школярів у якості виконання завдання для усвідомлення успіху, об'єктивної оцінки своїх можливостей, створення умов для формування готовності підлітків до відповідальності перед колективом.

Природньо, що далеко не всі проблеми соціальної відповідальності підлітків у процесі суспільно корисної праці нами досліджені. Зокрема, доцільно було б дослідити, за яких умов соціальна відповідальність підлітків може набувати стійкості, яким чином соціальна відповідальність, що формується в учнів у процесі суспільно корисної праці може бути "переведеною" в умови навчального процесу. Вважаємо за доцільне вивчення факторів, що впливають на процес поглиблення соціальної відповідальності як особистісної якості в старшокласників.

Лібіше 22.09.93

Подписано к печати 22.09.93 Зак. 2465 тир. 80
размножено ГВП Минстата Украины ООЦ

463963

AB 28.488

AB 28.488